

УДК 347.3

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.06.43>

ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ ЗАЛУЧЕННЯ ІНВЕСТИЦІЙ ДЛЯ СТВОРЕННЯ КСЕНОІМПЛАНТАТІВ І МОЖЛИВОСТІ ЇХ ПОДАЛЬШОЇ ТРАНСПЛАНТАЦІЇ

Попов В.А.,

кандидат юридичних наук, асистент

кафедри цивільно-правової політики, права інтелектуальної власності та інновацій

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ORCID: 0000-0001-6636-2096

Попова С.О.,

доктор філософії у галузі «Право»,

старший викладач кафедри цивільного права та процесу факультету №6

Харківського національного університету внутрішніх справ

ORCID: 0000-0003-3628-1513

Попов В.А., Попова С.О. Правові проблеми залучення інвестицій для створення ксеноімплантатів і можливості їх подальшої трансплантації.

У статті визначено що таке ксеноімплантати та їх важливе місце серед сучасних методів лікування шляхом трансплантації. Встановлено, що для розвитку та функціонування зазначеної методики необхідне впровадження інновацій та сучасних науково-технічних доробок. Щодо цього зазначено, що проведення трансплантації ксеноімплантатів не врегульовано законодавством на належному рівні, їх правовий статус остаточно не вирішений, а те, що регламентовано – містить певні обмеження. Доведено, що ксеноімплантати є об'єктами цивільного права і до них можна застосовувати правовий режим речей. З'ясовано, що для якісного впровадження новітніх технологій із застосуванням ксеноімплантатів необхідно залучати інвестиції. Разом з тим, встановлено, що розробка ксеноімплантатів вимагає значних витрат на дослідження, клінічні випробування та виробництво. Проаналізовано правові проблеми, з якими може зіткнутися інвестор у процесі вкладення коштів у таку технологію як ксеноімплантати. Внаслідок певних прогалин у законодавстві про трансплантацію, зокрема, щодо виготовлення і використання ксеноімплантатів, неврегулювання розподілу і статусу матеріалу тварин, не закріплення правил розведення тварин, матеріали яких будуть використовуватися у виготовленні ксеноімплантатів, не визначення медико-біологічних вимог, яких необхідно дотримуватися у досліджуваній діяльності, відсутність положень, які б регулювали укладення певних угод про якість, які забезпечують дотримання стандартів на кожному етапі, а також не визначення та не передбачення певних ризиків

для інвесторів створює перепони у впровадженні інвестиційної діяльності щодо сфери ксеноімплантатів. Визначено, що регламентування законодавством України окреслених питань вирішить чимало правових проблем із залученням інвестицій для створення ксеноімплантатів і можливості їх подальшої трансплантації.

Ключові слова: об'єкти цивільного права, ксеноімплантати, медичне право, медичні послуги, венчурне інвестування, інноваційна діяльність, інвестиційна діяльність.

Popov V., Popova S. Legal problems of attracting investments for the creation of xenoimplants and the possibility of their subsequent transplantation.

The article defines what xenoimplants are and their important place among modern methods of treatment by transplantation. It has been established that the development and functioning of the specified methodology requires the introduction of innovations and modern scientific and technical developments. In this regard, it is stated that the transplantation of xenoimplants is not regulated by legislation at the appropriate level, their legal status is not finally resolved, and what is regulated contains certain limitations. It has been proven that xenoimplants are objects of civil law and the legal regime of things can be applied to them. It was found that for the high-quality implementation of the latest technologies with the use of xenoimplants, it is necessary to attract investments. However, it has been established that the development of xenoimplants requires significant costs for research, clinical trials and production. The legal problems that an investor may face in the process of investing in such a technology as xenoimplants are analyzed. As a result of

certain gaps in the legislation on transplantation, in particular, regarding the manufacture and use of xenotransplants, failure to regulate the distribution and status of animal material, failure to establish the rules for breeding animals whose materials will be used in the manufacture of xenotransplants, failure to define the medical and biological requirements that must be followed in the research activity, the lack of provisions that would regulate the conclusion of certain quality agreements that ensure compliance with standards at each stage, as well as not identifying and predicting certain risks for investors creates obstacles in the implementation of investment activities in the field of xenotransplants. It was determined that the regulation of the outlined issues by the legislation of Ukraine will solve many legal problems with attracting investments for the creation of xenotransplants and the possibility of their subsequent transplantation.

Key words: objects of Civil Law, xenotransplants, Medical Law, medical services, venture investment, innovative activity, investment activity.

Постановка проблеми. Правове регулювання сучасних методів лікування часто не відповідає сьгоднішнім реаліям через швидкий розвиток новітніх технологій та виникнення експериментальних досліджень. Проте, для збереження людського життя зазвичай, керуючись основними принципами захисту основоположних прав людини, етичними нормами та загальними положеннями законодавства, лікарі за згодою пацієнта можуть піти на ризик і використати ще недоопрацьований метод лікування, коли надії вже практично немає.

Водночас, щорічно в Україні, як і в усьому світі, трансплантації органів гостро потребують сотні тисяч пацієнтів. Однак, ця потреба не може і ніколи не зможе бути задоволена тільки за рахунок людських донорських органів. Навіть у таких порівняно невеликих країнах як Англія щорічно проводять понад 10 тисяч трансплантацій. Хронічний і практично нескінченний дефіцит неминуче погіршується об'єктивними причинами – дуже високою індивідуальною імуногенетичною специфічністю органів, надзвичайною складністю їх отримання і, на жаль, захмарною вартістю [1, с. 24]. Відтак, для вирішення вказаних проблем сьгодні використовують анатомічний матеріал тварин, який, так би мовити, адаптований під людські потреби і може бути трансплантований людині. Йде мова про ксеноімплантати, тобто медичні вироби, які виготовлені з тканин або органів тварин. Вони, як правило, використовуються в різних медичних процедурах, таких як трансплантація шкіри, серця, нирок та інших органів [2].

Діяльність з розробки, впровадження та поширення нових технологій в цій сфері є особли-

во важливою, зокрема, й через збройну агресію російської федерації проти нашої держави. Адже чимало людей так чи інакше постраждали від дій окупантів, зокрема, постійних обстрілів, що призвело до величезної кількості травм, опіків та інших пошкоджень.

Для розвитку та функціонування зазначеної методики необхідне впровадження інновацій та сучасних науково-технічних доробок. У свою чергу, для цього необхідні інвестиції, які дозволять провести дослідження та впровадити новітні технології. Така діяльність буде характеризуватися ризиковістю, адже інвестори можуть не отримати прибуток і втратити вкладені кошти, а також існує ймовірність того, що продукт не буде допущений до використання або знайдеться більш дешевий чи ефективний аналог. Таким чином, йде мова про венчурне інвестування у медичну сферу, пов'язану із трансплантацією ксеноімплантатів.

Проте, незважаючи на значні успіхи в галузі трансплантації тканин і органів, подальший її розвиток стримується невирішеними проблемами, що мають такі аспекти як: біомедичний, економічний і соціальний (соціопсихологічний, етичний і правовий) [1]. Щодо економічної складової, то це вирішується залученням інвестицій. Але, існує низка протиріч із таким залученням, адже як можна зацікавити інвестора приєднатися до цієї сфери, якщо із впровадження трансплантації ксеноімплантатів є певні правові проблеми, через що інноваційна діяльність буде незахищеною.

Метою статті є характеристика ксеноімплантатів як об'єкта цивільного права, а також визначення правових проблем, які існують сьгодні під час залучення інвестицій у такий напрям діяльності.

Виклад основного матеріалу. Сфера трансплантації ксеноімплантатів є відносно новою та перспективною. Внаслідок браку коштів на проведення досліджень із трансплантації ксеноімплантатів або навіть для виготовлення сертифікованих продуктів необхідно залучати інвесторів. Залучення інвестицій в охорону здоров'я регіонів України має чимале значення для національної економіки загалом. Тип та якість охорони здоров'я, впливає на позиціонування країни на глобальному рівні та є потужним сигналом для іноземних інвесторів. Наприклад, у США охорона здоров'я фігурує серед стрижневих чинників Індексу глобальної конкурентоспроможності, який щорічно публікує Всесвітній економічний форум у Давосі. Децентралізація об'єктує залучення іноземних і внутрішніх інвестицій до регіонів взагалі, заохочує медичних інвесторів зокрема, сприяє розвитку охорони здоров'я, медичного і рекреаційного туризму [3, с. 95-96]. Це означає, що поодинокі місцеві лабораторії або до-

слідницькі центри можуть отримати більше інвестицій з огляду на менш масштабний розмах та сприяння місцевої влади до розвитку певної інноваційної діяльності в регіоні.

Біотехнології та фармацевтика є інвестиційно привабливими наукомісткими сферами та передвісниками становлення нового типу економіки – біоекономіки або економіки, що заснована на біотехнологіях. І для більшості країн світу, і для України обидві сфери є у переліку національних пріоритетів, зокрема в Законі України «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні» зазначено, що одним із стратегічних пріоритетів є впровадження нових технологій та обладнання для якісного медичного обслуговування, лікування, фармацевтики [4, с.42].

Інвестиційна діяльність у сфері трансплантації ксеноімплантантів має свої особливості через специфічність цієї галузі медицини. Розробка ксеноімплантантів вимагає значних витрат на дослідження, клінічні випробування та виробництво. Ці витрати можуть бути дуже значущими, оскільки вимагається забезпечити безпеку та ефективність ксеноімплантантів перед їх використанням у пацієнтів. Водночас, така сфера діяльності є дуже привабливою, незважаючи на витрати, адже ксеноімплантати є доволі перспективним та привабливим напрямом наукової та інноваційної розробки, який цікавий як з медико-гуманітарної точки зору, так і з комерційної. Оцінювання інвестиційної привабливості підвищує обґрунтованість управлінських рішень, створює умови для ефективної інвестиційної діяльності та потребує модернізації системи державного управління інвестиційними процесами [5]. Відтак, потребує певного законодавчого врегулювання.

Ксеноімплантати є предметом наукових досліджень, а відтак і більш детального правового регулювання в багатьох країнах світу. Згідно норм зарубіжного законодавства вони вважаються об'єктами цивільного права, тобто на них поширюється загальні положення про власність. Це означає, що ксеноімплантати можуть бути предметом цілої низки цивільно-правових договорів, а також можуть мати певний правовий режим захисту.

Однак, ксеноімплантати мають деякі особливості, які відрізняють їх від інших об'єктів цивільного права. По-перше, ксеноімплантати є біологічними об'єктами, а це означає, що вони можуть мати власне «життя». По-друге, ксеноімплантати можуть бути джерелом інфекцій або інших захворювань. У зв'язку з цим, законодавством багатьох країн встановлено певні обмеження на використання ксеноімплантантів. Наприклад, у деяких країнах ксеноімплантати можна використовувати лише в медичних дослідженнях або для лікування пацієнтів, у яких немає інших варіантів лікування.

В Україні обіг ксеноімплантантів, як речей, регулюється Цивільним кодексом України, а як спеціального об'єкта цивільного права - Законом України «Про трансплантацію органів і тканин людини» та іншими нормативно-правовими актами, як правило медичного спрямування. Відповідно до цих норм, ксеноімплантати є об'єктами цивільного права, на них поширюється загальне законодавство про власність.

Так, відповідно до положень глави 12 Цивільного кодексу України, об'єктами цивільних прав є речі, гроші, цінні папери, цифрові речі, майнові права, роботи та послуги, результати інтелектуальної, творчої діяльності, інформація, а також інші матеріальні та нематеріальні блага. Об'єкти цивільних прав можуть вільно відчужуватися або переходити від однієї особи до іншої в порядку правонаступництва чи спадкування або іншим чином, якщо вони не вилучені з цивільного обороту, або не обмежені в обороті, або не є невід'ємними від фізичної чи юридичної особи [6].

Статтею 179 Цивільного кодексу України визначено поняття речі. Річчю є предмет матеріального світу, щодо якого можуть виникати цивільні права та обов'язки [6]. Беручи до уваги те, що на ринку товарів і послуг України можна вільно придбати ксеноімплантати, наприклад, згадану вище, свинячу шкіру, можна дійти логічного висновку, що вони є річчю в традиційному розумінні цієї категорії. Проте, використання таких речей, а особливо можливість залучення інвесторів для проведення досліджень супроводжується певними правовими проблемами.

Однією з таких проблем є *недосконалість законодавства про трансплантацію, зокрема, щодо виготовлення і використання ксеноімплантантів*. Чинне законодавство України про трансплантацію, окрім трансплантації анатомічних матеріалів, вилучених у людини, визначає умови застосування операцій з використанням медичних виробів, які виготовлені з анатомічних матеріалів тварини (ксеноімплантантів). Поруч із цим, Закон про трансплантацію не визначає жодних специфічних принципів проведення такого медичного втручання [7, с.82]. Дійсно, ряд прогалин в чинному законодавстві України є суттєво проблемою, зокрема, в умовах війни, адже відсутність регулювання певних способів рятування життя та здоров'я людини може мати ціною це саме життя чи здоров'я.

Втім, не всі, а також не просто органи та анатомічні матеріали тварин можуть вважатися ксеноімплантатами. Так, відповідно до статті 18 Закону України «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині», пересадка людині органів та інших анатомічних матеріалів тварини забороняється [2]. В цій нормі мова йде про необроблені тканини, в первинному вигляді після вилучення з організму тварин. Імплантації

людині можуть застосовуватися біоімпланти та ксеноімпланти. Виготовлення, контроль якості та обіг біоімплантів і ксеноімплантів здійснюються в порядку, затвердженому Кабінетом Міністрів України.

Варто також вказати на інші законодавчі проблеми, зокрема, щодо *розподілу і статусу матеріалу тварин, правила розведення тварин*, матеріали яких будуть використовуватися для виготовлення ксеноімплантів, стратегічний розподіл виробничих потужностей для забезпечення безперебійного постачання тварин, а також контролю щодо запобігання виникненню інфекційних захворювань.

Адже, медико-біологічними вимогами до тварин, умови їх утримання, порядок вилучення у тварин анатомічних матеріалів для виготовлення ксеноімплантів, затверджених постановою Кабінету Міністрів України від 24 лютого 2021 року № 158, передбачено, що для виготовлення ксеноімплантів вилучають тканини від здорових сільськогосподарських тварин, які мають негативні результати клінічних та лабораторних досліджень на інфекційні та інвазійні хвороби. В анатомічних матеріалах тварин, призначених для виготовлення ксеноімплантів, повинна бути відсутня бактеріологічна, вірусологічна та мікологічна контамінація та наявна специфічна активність. Анатомічні матеріали тварин, призначені для виготовлення ксеноімплантів, вилучають у спеціально призначеному приміщенні (секційній кімнаті, призначеній для розтину трупів тварин) з дотриманням асептичних умов [2]. Наприклад, щодо опіків існує велика кількість методик лікування за допомогою ксеноімплантів, зокрема, свинячої шкіри [8].

Однак, законодавство України також встановлює і певні обмеження на використання ксеноімплантів. Зокрема, ксеноімпланти можуть використовуватися лише для лікування пацієнтів, у яких немає інших варіантів лікування. Крім того, ксеноімпланти повинні бути виготовлені з тканин або органів тварин, які не є носіями інфекційних захворювань. При цьому в Україні проведення самої процедури ксенотрансплантації законодавчо забороняється, однак, одночасно, допускається застосування ксеноімплантів.

Із самого початку розвитку ксенотрансплантології, трансплантологи вважали, що чим ближче тварина-донор до людини, тим більша ймовірність успішної пересадки органу. Тому мавпи розглядалися як основні тварини-донори. Однак, такі чинники як: обмежена кількість тварин цього виду, труднощі виведення в неволі необхідної кількості приматів, етичні проблеми, пов'язані з вбивством мавп – унеможливили їх використання [9, с. 18.]

Важливою вимогою є *дотримання медико-біологічних вимог* щодо тварин-донорів та прин-

ципу гуманності з урахуванням Закону України «Про захист тварин від жорстокого поводження» [10]. Особливу увагу щодо регулювання виготовлення та використання трансгенних організмів потрібно звернути на Конвенцію про охорону біологічного різноманіття, яку Україна ратифікувала у 1995 році, а також на міжнародні договори про біозахист [11]. З огляду на те, що хоч цивільним законодавством України визначено, що тварини є особливим об'єктом цивільних прав і на них поширюється правовий режим речі, крім випадків, встановлених законом [6]. Водночас, захисники тварин по всьому світу виступають проти використання тварин у розважальних програмах, споживання їх у їжу, а також проведення дослідів на них. Разом з тим, для рятування життя людини і виготовлення ксеноімплантів безпечної якості, необхідно провести чимало експериментів, які торкаються теми біозахисту. Таким чином, цей факт може негативно вплинути на інвестиційну діяльність, адже до розробників технологій і їх інвесторів з боку правозахисних організацій буде пильна увага та необ'єктивна критика.

Ще однією проблемою, на яку варто вказати, це те, що законодавством також *не врегульовано укладення певних угод про якість, які забезпечують дотримання стандартів на кожному етапі*, використання якісних і, так би мовити, безпечних матеріалів. Також йде мова про необхідність залучення компетентних науковців з дозволами на певні дослідження, що є важливою умовою для інвесторів, адже це допоможе мінімізувати інвестиційні та інноваційні ризики.

Також важливим моментом є ризикова діяльність для інвесторів. Дослідження та розробка нових технологій в сфері ксеноімплантів займає багато років, і результати не завжди гарантовані. Варто зазначити, що венчурне інвестування так чи інакше є ризиковою діяльністю, та коли йде мова про людське здоров'я, то це стосується не інноваційного чи інвестиційного ризику. Водночас, інвестори повинні бути готові до вкладання капіталу на довгий термін і витрат на підтримку та продовження досліджень у випадку невдачі. У разі успіху ксеноімпланти можуть стати дуже цінними терапевтичними засобами для лікування хвороб і травм, для яких немає інших доступних методів лікування. Інвестори можуть очікувати великого попиту на такі продукти у майбутньому. Інвестиційна та інноваційна діяльність у сфері дослідження чи розробки ксеноімплантів часто пов'язана із співпрацею з науковими лабораторіями, лікарськими компаніями та медичними установами для спільного вивчення, розробки і впровадження нових продуктів.

Незважаючи на всі вищезазначені ризики, успішний медичний стартап може мати значний

вплив на галузь охорони здоров'я та принести дуже великий прибуток інвесторам. Інновації в цій області можуть бути дуже цінними і знайти широке застосування. Саме тому, як правило, підприємці медичної сфери дуже ретельно планують свою подальшу роботу, прораховують кожен крок та створюють бізнес-план. Загалом, венчурне інвестування в медичний бізнес вимагає від інвесторів особливого розуміння та готовності до ризиків, пов'язаних з клінічними дослідженнями, регулюванням та тривалим часом до виходу на ринок [12, с. 35].

Ще однією проблемою, що не лежить на поверхні, є вірогідність виникнення *спорів між інвесторами та розробниками щодо майнових прав інтелектуальної власності на певні технології щодо розробки та впровадження ксеноімплантів у інноваційній діяльності підприємств медичного сектору*. До майнових прав інтелектуальної власності належать: право на використання об'єкта, виключне право дозволу на використання об'єкта інтелектуальної власності або заборони на його використання; інші майнові права інтелектуальної власності, передбачені законом [13, с. 58].

Однією з основних загроз використання ксеноімплантів є можливість передачі інфекцій від тварин до людини. Крім того, ксеноімпланти можуть бути несумісні з певними медичними станами пацієнтів. Це може призвести до серйозних медичних ускладнень і потребує великих витрат на забезпечення безпеки та контролю якості. Ксеноімпланти підпадають під суворе регулювання з боку органів охорони здоров'я та медичних організацій. Інвесторам потрібно дотримуватися всіх правил і вимог, що стосуються виробництва та використання ксеноімплантів.

Більше того, на нашу думку, такий напрям варто навіть відносити до важливих, адже військові дії на території нашої держави, на жаль довели необхідність в незвичних підходах до подолання наслідків. Саме тому інноваційні підходи в сфері застосування ксеноімплантів, зокрема як спосіб рятування людей від наслідків як збройних агресій, так і наслідків стихійних лих та природних катаклізмів.

Висновки. Проблематика розгляду питань з подолання наслідків збройної агресії проти нашої країни, є дуже актуальною в наш час. Актуальності цьому питанню також додає відсутність законодавчого регулювання деяких напрямків інноваційної діяльності, яка б надала змогу подолати зазначені проблеми. Звісно, галузь трансплантації за допомогою ксеноімплантів є доволі специфічною, однак, в деяких випадках – безальтернативною. Будь-яке підприємство, не залежно від форми власності, в першу чергу має на меті отримання прибутку, а, отже і діяльність таких підприємств не є виключенням. Інвестиції

в підприємства галузь трансплантації за допомогою ксеноімплантів є проміжним, однак, необхідним кроком в рятуванні

Саме тому вважаємо цей напрям один із найперспективніших для діяльності підприємств медичного сектору, зокрема для підприємств, що застосовують у своїй діяльності інноваційні рішення.

Однак, інвестиційна діяльність у цій сфері має ряд особливостей, які слід враховувати. Узагальнюючи, можна сказати, що ксеноімпланти є об'єктами цивільного права, але мають деякі особливості, які відрізняють їх від інших об'єктів цивільного права. У зв'язку з цим, законодавством багатьох країн встановлено певні обмеження на використання ксеноімплантів.

Вдосконалення законодавства з цієї сфери надасть можливість нашій державі стати не лише досвідченішою, але й надати можливості для залучення інвестицій, що призведе до створення унікальних інноваційних продуктів. Вказаний приклад буде яскравим прецедентом для світового бізнесу, тобто з'явиться певний майданчик, на якому вперше у світі будуть масово застосовуватися такі технології. Військові дії завершаться, однак залишать по собі наслідки, які потребуватимуть чітких планів їх ліквідації. Це також стосується в основному здоров'я людей. Саме тому використання ксеноімплантів може стати дуже необхідним інструментом у лікуванні. Відтак, вдосконалення законодавства, вирішення вказаних правових проблем може бути надкорисними для України, як з точки зору національного рівня, так і статусу на світовій арені, зокрема стосовно економічної, а саме інвестиційної привабливості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Супрун О.М, Свергунова А.О, Свергунов А.О. Місце ксенотрансплантації серед існуючих інших видів трансплантації. *Актуальні проблеми сучасної медицини*. Випуск I, 2018. С. 24-34.
2. Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині: Закон України від 17.05.2018 року № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/158-2021-%D0%BF#n351>.
3. Камінська Т.М. Шляхи залучення інвестицій в охорону здоров'я регіонів України. Всеукраїнська науково-практична інтернет-конференція, присвячена 100-річчю НАН України. Харків. 1–28 лютого 2018 р.
4. Квіт Н.М. Цивільно-правові форми створення та використання біобанків в Україні: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03 / Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2020. 494 с.
5. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення за-

- конодавства з питань діяльності закладів охорони здоров'я: Закон України № 2002-VIII від 06.04.2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2002-19>; Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення: Закон України № 2168-VIII від 19.10.2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2168-19>.
6. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.
 7. Дзюба А.Є. Цивільно-правове регулювання трансплантації органів і тканин: досвід України та Європейського Союзу: дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право». Львівський державний університет внутрішніх справ, 2023. 238 с.
 8. Ксенодермоімпланти. Інститут Біомедичних Технологій. URL: <https://tov-ibt.com.ua/ksenodermoimplantaty/>.
 9. Базурина Т.І. Правові, екологічні та біоетичні проблеми трансплантації анатомічних матеріалів людини та ксенотрансплантації. Суми. 2019. 36 с.
 10. Про захист тварин від жорстокого поводження: Закон України від 21.02.2006 №3447-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3447-15>.
 11. Конвенція про охорону біологічного різноманіття від 05.06.1992 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_030.
 12. Попов В.А. Особливості венчурного інвестування підприємств медичної сфери. *Правовий часопис Донбасу*. № 3 (84). 2023.С. 31-35.
 13. Микитин В. Деякі особливості правового регулювання майнових прав інтелектуальної власності. *Актуальні проблеми правознавства*. 2016. Вип. 4. С. 57-61.